
Ефективні прийоми аналізу художніх текстів

*Казакова Валентина,
учитель української мови, літератури та
зарубіжної літератури комунального закладу
«Харківський ліцей № 149 Харківської міської
ради», учитель вищої категорії,
учитель-методист
valentina11bk@gmail.com*

Шкільний курс літератури покликаний навчити вдумливо читати літературний текст, розуміти його глибинний зміст, оцінювати художні особливості твору, отримувати естетичну насолоду від читання. Усе це стосується формування читацької компетенції. Як колись була думка, що Земля розташована на трьох китах, так вивчення літератури базується на трьох основних поняттях: історія літератури, теорія літератури, знання художнього тексту. І одне неможливе без іншого.

З чого ж необхідно починати? На мою думку, першим кроком до аналізу тексту має бути виразне читання – не механічне, не з хибним пафосом, а таке, що відображає зміст прочитаного. Це стосується як прозового, так і поетичного тексту. Але особливо часто вчитель стикається з цією проблемою при читанні та декламуванні саме поетичного тексту. Діти намагаються інтонувати текст інтуїтивно. Тому завдання вчителя перш за все в тому, щоб пояснити: читати виразно – значить уміти правильно виразити думку автора. Так, під час вивчення творчості Т. Г. Шевченка у 5 класі в дітей виникають труднощі, коли вони стикаються з читанням вірша «За сонцем хмаронька пливе...». Чому? Тому що поетичний рядок закінчується, а речення продовжується. І читати слід саме так, як ціле речення – без паузи в кінці рядка, інакше це спотворює зміст тексту:

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.

Значить, учитель не може обійти таке теоретичне поняття поетичної стилістики, як поетичний перенос. Як правило, діти швидко розуміють це на конкретному прикладі. Читаємо це в класі, правильно інтонуючи, вибудовуючи дихання.

Звичайно, тут постає питання про важливість знань щодо ритму. Тоді діти розуміють, що читати вірш слід інакше, аніж прозу. Відтак логічним буде знайомство з двоскладовими римами – хореем і ямбом. Вибудовуємо схему вірша, спираючись на поняття голосних і приголосних звуків. Щоби правильно побудувати схему (а отже, правильно налаштувати дихання), учні повинні зрозуміти: комірок-складів має бути стільки, скільки голосних у рядку. Далі необхідно розставити наголос. Це дозволяє побачити, що чергується чітко ненаголошений, а потім наголошений склад. Отже, це відповідає схемі ямба в підручнику.

Після цього розділяємо вертикальною рисою по два, знайомимо з поняттям стопи, рахуємо стопи в рядку – їх чотири. Отже, вірш написаний чотиристопним ямбом. Але в третій стопі наголосу немає. Тоді це помилка? Чи це не ямб? Пояснюємо, що це нормально, що пропуск наголосу називається пірихієм, а стопа без наголосу – полегшеною. А може, це зайва інформація? Діти охоче граються в ці схеми читання, особливо, коли дізнаються, що так роблять актори, співаки, музики, композитори. Це одна з важливих рис професії.

Тож, виразне читання і справді перший крок до розуміння тексту, форма допомагає зрозуміти смисл.

А що ж є другим кроком? Втаємничення в задум автора, розуміння краси образу. Розглядаючи вже названий твір Т. Г. Шевченка, спробуємо розібрати перше речення та побачимо: підмет тут один – хмаронька. а присудків кілька: пливе, розстилає, зове, покриває. Що це дає? Розуміння таких тропів, як метафора та персоніфікація. Отже, запитуємо: «Що може пливати?» Наприклад, човен, корабель, те, що рухається по воді. Значить, слово у вірші вжито в переносному смислі (а це поняття саме й вивчається в курсі української мови за 5 клас). Таким чином, розуміємо, що метафора – це може бути дієслово, ужите в переносному смислі, якщо означає, наприклад, схожу дію (перенос за схожістю). Хмаринка наче й справді пливе у небі, бо рухається, як човен по воді. Продовжуємо далі, ставлячи запитання: «Хмаронька може когось «звати» до сну, покривати когось? А хто може?» Діти легко вгадують особу. Отож, якщо дієслово в переносному смислі називає дію, яку може виконувати людина, то це персоніфікація (олюднення), а не метафора. Що це дає для розуміння тексту? За цими рядками вимальовується образ ліричного героя, який милується картиною природи, що нагадує йому найцінніше в житті: сім'ю, матір, затишок і спокій, відчуття захищеності. Так діти починають розуміти, що є поняття тексту, а є ще й прихований додатковий смисл (підтекст). Саме він найчастіше вражає, надає індивідуальності прочитаному, ніби звернений до кожного, бо тоді текст сприймається через індивідуальний емоційний досвід особистості. Таким чином приходимо до розуміння докорінної відмінності між текстом, скажімо, науковим, і художнім. Дитина усвідомлює своє право розуміти художній образ, сприймати через власний життєвий досвід, своє уявлення. Здається, саме так приходить розуміння цінності читання: воно об'єднує всіх загальновідомими образами, долучає людину до єдиного культурного простору, робить її частиною цивілізації, разом із тим дає естетичну насолоду, викликає суто індивідуальний асоціативний ряд, доступний лише її читацькій уяві. Це частина права людини на індивідуальне сприйняття культури, важлива частина свободи особистості.

Звичайно на прикладі цього тексту даємо поняття порівняння: «Чому хмаронька покриває сонце на заході саме, як мати?» Учні висловлюють своє розуміння: саме мати вкладає спати сина чи доньку. Як? Ніжно цілує, промовляє ласкаві заспокійливі слова, вкриває ковдрою, щоб дитині було тепло, затишно. Отже, зрозуміло, чому виникає порівняння саме з матір'ю. Звертаємо увагу дітей на зовнішню форму порівняння: його легко побачити в тексті твору, бо починається воно словами *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* тощо. Тоді пропонуємо знайти інші порівняння. Чому туман, «неначе ворог»? Спонукаємо зрозуміти, що саме через порівняння досягається емоційна точність образу. А щоб пояснити поняття образу, завжди пропонуємо намалювати словами (*прийом словесного малювання*), який ряд картин виникає, коли ви читаєте вірш, що ви бачите. Кожен малює по-своєму: хтось

уявляє море, захід сонця, хтось отой туман чи матір, що схилилася над ліжком дитини. Ураховуючи можливості інформаційних технологій, можна дати домашнє завдання на створення відеоряду до твору або й кліпу. Так дитина поступово приходить до розуміння образу.

На прикладі вишуканої поезії Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...» пояснюємо, що образ буває зоровий (картинка: садок вишневий коло хати), звуковий (читаємо «хрУщі над виШнями гУдУть», аналізуємо звук, згадуємо, хто такі хрущі та як вони звучать). Відтак пояснюємо, що акцентування, повтор подібних (наприклад, низьких) голосних звуків – це стилістичний прийом і називається він *асонанс*. Літературознавство – це наука, і в ній є терміни, якими треба користуватися, а значить, розуміти, упізнавати явища, які вони означають. Пояснюємо також прийом алітерації, виділяючи голосом шиплячі: хруЩі над виШнями гудуть. Саме поєднання цих прийомів дозволяє не тільки побачити образ, а й почути. Далі діти легко відповідають, що рядок «плугатарі з плугами йдуть» містить зоровий образ, а потім комплексний «співають ідучи дівчата». Відтак, приходимо до розуміння, що в поетичному тексті враження справляє все разом: звук, ритм, образ.

Завдання вчителя – з одного боку, прищепити любов до художнього слова, а з іншого – показати «механізм» створення поетичного тексту через теорію літератури. Хоч і не легке завдання, але робити його потрібно. Це інструмент, із яким людина підходить до оцінки художнього твору не тільки під час вивчення шкільної програми, а й у подальшому житті, де, як ми щиро сподіваємося, буде місце і для мистецтва.

Один із найбільш поширених тропів – *епітет*. Здавалося б, нічого складного, це художнє означення. Але п'ятикласники не одразу бачать цей прийом у тексті. Згадаймо, з чого ми починали розуміння метафори. З того, що це дієслово в переносному смислі (умовно кажучи, бо ми ж розуміємо, що буває розгорнута метафора, метаформичний епітет тощо, але ми робимо перші кроки). У 5 класі пропонують учням, наприклад, знайомство з віршем М. Рильського «Дощ». Розгляньмо перші рядки.

Благодатний, довгожданий,
Дивним саявом осіяний,
Золотий вечірній гість.
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
зголоднілих передмість.

Звичайно, спочатку слід пояснити лексичне значення слів, адже слово «благодатний» не зі щоденної лексики, як і «осіяний» (тут ще й наголос). Благодатний – це той, що дає благо, добро. Діти самі підказують, що дощ дає життя рослинам. Тобто це пряме значення слова, отже, це означення до слова «гість» (саме так називає автор дощ), як і довгожданий. (Щоправда, у цьому контексті слова сприймаються разом із фразою «дивним саявом осіяний» як цілий поетичний образ.) А от золотий до слова «гість» не може бути вжитим у прямому смислі. Шляхом бесіди з'ясовуємо, що може бути золотим, тобто зробленим із золота. Отож, доходимо висновку: це слово вжите в переносному значенні, а отже, – це художнє означення, тобто епітет. Підкреслюємо, що це слово означає не дію, як метафора чи персоніфікація, а саме ознаку. Так і слід знаходити епітети в тексті: виявляти означення (з уроків мови учні пам'ятають, що відповідає воно на питання

який? чий? котрий?), потім аналізувати, чи в прямому значенні воно вжите, чи в переносному. А «вечірній» гість епітет? Це цікавий тренінг щодо розуміння теми. На мій розсуд, це таки епітет у цьому контексті, тим більше, що маємо на увазі дощ. Але для 5 класу слід на цьому й зупинитися. Про інші тропи діти дізнаються пізніше.

Нам важливо дати принципове розуміння того, що таке епітет, навчити «впізнавати» цей троп у тексті, розуміти його смисл і красу. Часто діти вважають, що тропи, зокрема й епітет, використовують суто для краси, але ж ми розуміємо, що за допомогою тропів можна більш переконливо, часом більш влучно висловити думку. І робота щодо аналізу тексту має сприяти тому, щоб переконати дітей: використання тропів робить мовлення більш виразним, більш точним.

Саме на цьому етапі відбувається знайомство з поняттям гіперболи, яке також слід пояснювати з огляду на те, що слово вжито не в прямому смислі, наприклад, козаки в казці І. Нечуя-Левицького «Запорожці» виглядають як велетні, бо такими здаються героєві Грицю, вони казкові герої, чий якості свідомо перебільшує автор. Так доводимо, що всі названі прийоми аналізу художнього тексту, які стосуються переносного значення, об'єднані поняттям «тропи». Від грецького слова «тропос» (зворот). В Олексадра Потебні: «Слово, вживане в переносному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень, актуалізації його «внутрішньої форми».

Ми розглянули лише деякі прийоми аналізу художнього тексту, і то лише ті, що пропонуються на початку вивчення шкільного курсу літератури, та позначені підходи до розгляду теми для вікової групи здобувачів освіти п'ятих класів із досвіду роботи в курсі вивчення української літератури.

Список використаних джерел

1. Іваньо І.В., Колодна А.І. Мистецтво слова і психологія творчості в естетичній концепції. Київ: Мистецтво, 1985.
2. Іваньо І.В. Історія української літератури. Львів: Святогорець, 2011.
3. Галич О.А. Теорія літератури. Київ: Либідь, 2001.
4. Потебня О.О. Естетика і поетика слова. Київ: Мистецтво, 1985.